

פתח דבר

קובץ דו-לשוני זה כולל מאמרים שהוצגו תחילה כהרצאות בכנס "לבוש ותוך", שנערך באוניברסיטת בר-אילן ב-25-26 במאי 2003 בחסותם של המרכז לתרבות, חברה וחינוך במורשת יהדות ספרד ע"ש אהרן ורחל דהאן ושל המחלקה למוסיקה באוניברסיטת בר-אילן. כמעט עשור חלף מאותו כנס, שהוצגו בו הרצאות רבות נוספות ושלשמו המסקרן ויוצא הדופן יש הדים קבליים והוא מתכתב עם המתח הדיאלקטי שבין הצורה האובייקטיבית של המציאות החיצונית ובין התוכן הפנימי או הסובייקטיבי. הצירוף "לבוש ותוך" התפרסם בביקורת המודרנית של הספרות העברית בהיותו כותרת חיבורו של דוד תמר על ש"י עגנון, שנכלל בספר היובל משנת 1959 שהוקדש לסופר זוכה פרס הנובל. כעבור שנים רבות השתמש תמר בכותרת זו למונוגרפיה המורחבת שפרסם על עגנון בשנת 2003.

לכותרת זו, שנבחרה על-מנת לאתגר את המשתתפים בכנס ולעורר אותם להבחין בין הדרכים השונות שבהן צורות ומושגים מוסיקליים רכשו להם משמעות במחשבה ובפרקטיקה היהודית, הן בעבר והן בהווה, הוספנו את תת-הכותרת "המוסיקה בחוויית היהדות", כדי לבטא את הגישה המונחת ביסודם של רוב המאמרים, היא הגישה הפנומנולוגית. שכן המאמרים עוסקים בדרכים השונות שבהן היהודים חוו ותפסו את המוסיקה, הן כאינדיבידואלים והן כקהילות מבודדות שחיו בתנאים של גלות. ההתמודדות עם תפיסת העצמיות היהודית באמצעות המוסיקה, בתוך מגוון רחב של סביבות חברתיות ותרבותיות לא יהודיות, אף היא חוט המקשר בין המאמרים.

מחברי המאמרים השתמשו במגוון גדול של מקורות, מתודולוגיות וגישות תאורטיות. על כן החלטנו שהדרך הטובה ביותר לארגן את המאמרים בספר היא למינם לארבעה "שערים". צורת ארגון זו רווחת בספרות העברית בימי הביניים, והיא מציעה לקורא מתכון קוגניטיבי המאפשר לו "להיכנס" לחומר שבספר בנתיבים חלופיים אפשריים. השערים השני והשלישי הם בעיקרם מרחביים, וקושרים בין מאמרים על בסיס גאוגרפי. העובדה שהים התיכון ומרכז אירופה ומזרחה – האזורים השולטים בחוויה היהודית בגולה – עומדים במרכזו של הספר הזה, מנציחה את ההגמוניה האירו-צנטרית בכל הקשור ל"מוסיקה יהודית", ואנו כמובן מודעים לכך. השערים הראשון והרביעי, לעומת זאת, חוקרים גבולות אחרים, פחות מוחשיים: מושגים ורעיונות לגבי המוסיקה וביצועה,

וכן אזורים וזהויות גאוגרפיים המרוחקים מהציר האירופיים-תיכוני השולט בשערים האחרים.

השער הראשון נפתח בסקירתו הכללית של דב שוורץ על המוסיקה וההגות היהודית. הסקירה נפרשת מהתנ"ך, התורה שבעל פה והקבלה, דרך הפרשנות היהודית הימני-ביניימית, ועד כתביהם של הוגים מלב היהדות המודרנית (לדוגמה, פרנץ רוזנצווייג והרב יוסף דב סולובייצ'יק). המחבר שואב את השראתו מהדיכטומיה בין המוסיקה כמדיום (לדוגמה, השימוש במוסיקה ככלי מרפא, כקסם, כהשראה לנבואה וכדומה), ובין המוסיקה כמטרה בפני עצמה (לדוגמה, כמראה המשקפת את ההרמוניה השמימית, או כמרכיב חשוב בתפיסה האלוהית של היקום). שוורץ מדגיש בזהירות, שתפיסה דו-קוטבית זו של המוסיקה לא נבעה מרעיונותיו של הוגה דעות יהודי אחד ויחיד, ושהתפיסות הרווחות היו בדרך כלל שילובים בני-כלאיים של שני הקטבים. הוא מסיים במסקנה, שעדיין קיים כר נרחב למחקר לקראת הבנה משוכללת יותר של נושא המוסיקה וההגות היהודית.

לעומת זאת, מאמרו של הרב זאב גוטהולד, ז"ל, לוקח אותנו אל לב תהליך היצירה המוסיקלי של אחד מגדולי החסידים, הרב לוי יצחק מברדיצ'ב (1740–1809). "דודעלע", שיר עממי המיוחס לו (כנראה במידה לא מבוטלת של דיוק היסטורי), משמש כנושא למחקר מפורט של המשמעויות הנסתרות של הטקסט ("התוך") והמנגינה ("הלבוש"). הרב גוטהולד מתחיל ביחידה הלשונית הראשונית "דו": הברה פשוטה, טרום-לשונית וחסרת משמעות, המשמשת בפזמון של השיר העממי, ממשיך לקריאה האינטימית אל "האחר", ומסיים בקריאה אל האלוהות, באמצעות השאיפה המיסטית לדבוק ולהיאחז באלוהים. בדרך זו מוליך אותנו הרב גוטהולד ביד של מורה לעבר הבנת החשיבות המובנית, שהתפתחה בתפיסות החסידיות המוקדמות, של כוחו של השיר. הניתוח המוסיקלי המדוקדק והחשוב שעורך הרב גוטהולד לשיר מראה את המשמעויות העמוקה שיש בהכללת "נופים מוסיקליים" יהודיים שונים אל תוך יצירה אחת.

מאמרה של חביבה פדיה מתרכז בעליית חשיבותו של הלילה כבימה המרכזית לעריכת טקסים מוסיקליים ביהדות. תוך דיון ביצירותיו של המשורר הגדול, רבי ישראל נג'ארה (סביב 1550–1625), רוקמת החוקרת נרטיב מפורט המתחקה אחר שורשיה של המחשבה והפרקטיקה היהודיות המיסטיות, והקשרים בינן לבין מנהגים מוסיקליים ליליים. פדיה משתמשת בניתוח מבני וסמיוולוגי של הטקסטים, כדי לתאר את תהליך עלייתה והתפשטותה של ההתקשרות עם המרחב הלילי, כמיקום לחוויה רוחנית אלטרנטיבית ביהדות.

בחלק החותם את השער הראשון מובאים דיונים בעלי אופי כללי הרבה יותר. טלילה אלירם מעלה שאלות בדבר המחקר הכמעט אקסקלוסיבי של הסוגה "שירי ארץ ישראל" במסגרת הדיון ביצירתו של הקאנון הלירי של הישראליות המודרנית. היא מעלה טענות התומכות בהכללתו של פרטואר זה גם במסגרות נרחבות יותר של דיון, העוסקות בתרבויות יהודיות ששינו את מיקומן. איזלי זימצובסקי יוצא למסע תאורטי בחיפוש אחר

מרכזיות השמיעה במחקר המוסיקלי. הוא מציג את "השמיעה האתנית" ככלי קונספטואלי המאפשר את הכללת המורכבות של החוויה המוסיקלית הפנומנולוגית ביצירתן של תרבויות מוסיקליות. מרינה ריצרב חוקרת את מושג "השפה המקומית", בעקבות חוויותיה האישיות כעולה חדשה מברית המועצות לשעבר, כשנאלצה להחליף תרבות מוסיקלית (ואקדמית) אחת באחרת. משמעותם המשתנה של השירים הרוסיים הישנים, שאומצו בידי החברה הישראלית המתחדשת בתחילת המאה העשרים, כפי שפירשוה העולים החדשים מרוסיה לקראת סוף אותה המאה, מציעה זווית ראייה שונה ונוגעת ללב, בכל הקשור לתפיסות הרווחות לגבי אותנטיות ברפרטואר השיר הישראלי העממי. פה מתכתבת ריצרב עם ההנחה העומדת בבסיס המאמר של אלירם, ובו בזמן מבטאת, מתוך מחקר-מקרה ספציפי (של חוויותיה שלה), את עיקרי התאוריה שמציע זימבובסקי.

השער השני נפתח במחקרה של רבקה הבסי על השינויים בסצנה המוסיקלית הפופולרית בקהילה היהודית של סלונקי בין שתי מלחמות העולם. נוכח הזרמים החברתיים המשתנים של התקופה (נפילת האימפריה העות'מאנית, הכללתה של סלונקי במדינת הלאום היוונית המתחדשת, וסימני הגלובליזציה הראשוניים של תעשיית המוסיקה, בדמותם של שידורים והקלטות), מצאה עצמה קהילה עתיקה זו, שהייתה ברובה ספרדית, ממציאה מחדש את רפרטואר השירים שלה ומאמצת אסטרטגיות של התאמה וחיידוש, באמצעות טכניקת הקונטרפאקטום. שני המאמרים הבאים, של אסיקה מרקס ושל קומיקו יאיאמה, עוסקים בנופים מוסיקליים ערביים וטורקיים, שהיהודים הספרדים של ירושלים מבצעים בהם כיום את הרפרטואר הליטורגי והפארא-ליטורגי שלהם. תוך התמקדות בחזן אחד (מרקס), או בקהילה של מבצעים (יאיאמה), הן חוקרות את מהות המסורת הליטורגית, הנתונה בדיאלוג מתמשך עם תרבויות מוסיקליות המתקיימות סביבה באותו אזור גאוגרפי, שמשמעותו, במקום ובזמן הספציפיים האלה, היא קיום דיאלוג עם האיוב. מחקריהן של הבסי, מרקס ויאיאמה, מציגים כולם את השימוש בקונטרפאקטום כאסטרטגיה חיונית להשלמה בין מוסיקה חדשה וטקסטים ישנים, או בין טקסטים חדשים ומוסיקה קיימת, ויצירתו של מרחב צלילי רווי סתירות. אדוין סרוסי פורש בפני הקורא במאמרו באנגלית את "דרך החתחתים" שעבר שיר יהודי-ספרדי אחד, החל במקורותיו הספרדיים הלא-יהודיים, דרך התהליך שהקנה לו "הילה של אותנטיות", וכלה בהפיכתו לנכס צאן ברזל של התרבות היהודית הספרדית. פרנצ'סקו ספאניולו עוסק בדיון "אוריינטליסטי" של ממש שהתנהל בקרב השכבה המשכילה של יהדות איטליה מיד לאחר ה"ריסורג'ימנטו" (והקמתה של ממלכת איטליה המאוחדת המודרנית), ובהשלכותיו המוסיקליות של דיון זה. ספאניולו מצביע על חוסר ההתאמה הכרוך בהנצחת השתקפותה של האותנטיות במוסיקה הליטורגית; חוסר התאמה בין הדיון בפן הוויזואלי (אדריכלות, אובייקטים טקסיים) ובפן הטקסטואלי, לעומת הדיון במוסיקה. שני מאמרים אלו מבטאים רעיון דומה: איתור מיקומו של סגנון מוסיקלי או מקורו של שיר ב"אחר" מרחבי דמיוני (ספרד הימי-ביניימית או המזרח הקדום התנ"כי).

השער השלישי כולל שני מאמרים העוסקים במוסיקה אשכנזית. יהודית פריג'ישי מסכמת במאמרה את חוויותיה האישיות כחוקרת של מוסיקה ליטורגית אשכנזית. לדעתה, כל ניסיון לקטלג "מסורת" ליטורגית אשכנזית במערכת גרסאות קבועה, נידון לכישלון. כל מבצע של מוסיקה ליטורגית הוא אמן אינדיבידואלי, היוצק את יצירתיותו לתוך ביצועו, וכל ביצוע הוא "יצירה" ייחודית. לפיכך, כל גישה מחקרית לליטורגיה האשכנזית חייבת להרכין ראשה בפני סמכותו של כל מבצע אינדיבידואלי, ולהימנע מהצעת מודל כוללני המנסה להסביר את כל הביצועים. רפי בן משה עוסק בסוגה ייחודית של ניגונים חסידיים, "ניגוני התבודדות", שמבצעים חסידים משושלת חב"ד בהתכנסויות מיוחדות (המכונות "התועדויות"), המוקדשות להתרוממות רוחנית והתחזקות דתית של חברי הקהילה. ניתוח של מנגינות אלה מראה כי קווי המתאר, העליות והירידות, של כל ניגון, מבטאים את תנודות הנשמה מעלה ומטה, בחיפושה אחר החוויה המיסטית המלאה.

השער הרביעי נפתח במאמרו של דניאל סנדלר, העוסק בדרשה על אודות המוסיקה בבית המקדש בירושלים, דרשה שכתב הרופא היהודי-איטלקי אברהם פורטלאונה (1612–1542). דרשה זו נכללת בספרו הייחודי, שלטי גיבורים, שהתפרסם לאחר מותו, בשנת 1612, ומתאר בפרטי-פרטים את הריטואלים המוסיקליים שהיו חלק מהטקסים בבית המקדש, מתוך הפרספקטיבה של התרבות המוסיקלית העשירה בעיר מנטואה בימיו של המחבר. שאלות הנוגעות למקורות שפורטלאונה הסתמך עליהם בספרו יוצא הדופן, ולמניעים מאחורי כתיבת הספר, נשארו לא פתורות. רחל קולנדר חקרה את השירה הדתית של שרידי הקהילה הקראית במאה העשרים – שירה שגם היא מרוחקת מההווה היהודית הנורמטיבית, ובכל זאת קרובה לה בזמן ובמקום. היחסים ההיסטוריים בין היהדות והקראות הם דיאלוגיים בבסיסם; אופי זה בא לידי ביטוי בדרך שעדיין שרים בה הקראים, המתחלקים כיום בין הגולה הישראלית וזו שבארצות הברית, שירה עברית מימי הביניים.

שני מחקרים, החותמים את החלק האנגלי של שער זה, עוסקים במאפייניה השונים של התרבות המוסיקלית של קהילת יהודי בוכרה. קהילה יהודית עתיקת-יומין זו, שמקורה באוזבקיסטן וטג'יקיסטן של ימינו, התפזרה, לאחר התפוררות ברית המועצות לשעבר (ובמקרה, בדומה מאוד לקהילה הקראית), לגולה שנייה (ואף שלישית), במדינת ישראל וברובע קווינס שבניו-יורק. איבן רפורט מתמקד בסגנונות המגוונים שבהם מבצע עזרא מלאקוב, אחד הנציגים הנודעים של השושמקאם, את הרפרטואר שלו, שמקורו במרכז אסיה. אמנותו הייחודית של מלאקוב מתאפיינת בגמישות רבה בהתאמת הרפרטואר שלו לנסיבות השונות בהן הוא מבצע, ובהתגמשות עם המציאות המשתנה של ההגירה. ילנה רייכר, לעומת זאת, מתמקדת ברפרטואר המוסיקלי של טקס ברית המילה בקהילה הבוכרית. היא מוצאת הבחנה ברורה בין הסוגות השונות של המוסיקה המבוצעת באותו טקס. דיאלוג מגוון עם התרבות המוסיקלית המוסלמית המקומית מהווה בסיס להבחנה בין הסוגות השונות המתקיימות בצוותא באותו מרחב טקסי.

לסיכום, בקובץ זה נעשה ניסיון שלא ליפול בפח הקרוי "המוסיקה היהודית". מתברר שמושגים שונים של אותנטיות בתרבויות המוסיקליות היהודיות עולים מתוך הנסיבות המקומיות הייחודיות. יתר על כן, "המשגה" כזו של האותנטיות נעזרת ב"שחקנים" ספציפיים ה"מבצעים" את תפקידם בנסיבות ייחודיות של זמן ומרחב, כגון חזנים אינדיבידואליים (פריגישי, מרקס, יאיאמה, קולנדר); זמרים (סרוסי, רפורט) או קהילות של מבצעים (ריצרב, יאיאמה, ספאניולו, קולנדר); מלחינים (גוטהולד, הבסי); משוררים (גוטהולד, פדיה); או אובייקטים, שתפקידם הוגדר על ידי דמויות אינדיבידואליות שהופיעו על הבמה הציבורית ברגעי מפתח ברצף ההיסטורי, כמו למשל: אוספים מודפסים של שירי עם (סרוסי); הוצאה לאור של אנתולוגיות ליטורגיות (פריגישי, ספאניולו), והקלטות מסחריות (הבסי, סרוסי). למודרנה יש כוח אדיר, והיא ממלאת תפקיד מרכזי בשינויים בתרבויות מוסיקליות יהודיות רבות. התנאים המגוונים בגלויות ישראל השונות, בעבר הרחוק (איטליה, מרכז אסיה, האימפריה העות'מאנית) והקרוב יותר, והשינויים החדים שגרמו מלחמות העולם ונפילתן של אימפריות (העות'מאנית, האוסטרו-הונגרית, הרוסית והסובייטית), וכן גלי ההגירה (לארצות הברית, לישראל ולמערב אירופה), לכל אלה יש השפעה רבה על הדרכים שבהן המוסיקה נוצרת, מבוצעת, נשמעת (זימצובסקי) ונתפסת (ריצרב) על ידי יהודים. בקצרה, החוויה המוסיקלית של יהודים בני-זמננו "נכתבת" על ידי גודש של תהליכים חברתיים פרטניים, היוצרים קשת רחבה ועשירה של סגנונות וסוגות.

בהציעם קריאות מעמיקות באישים, בשירים, ברפרטוארים, בסגנונות, בסוגות, במושגים ובטקסטים פרטניים העוסקים במוסיקה, לא איבדו המאמרים הכלולים בספר זה, שנכתבו בראשונה לפני כמעט עשור, מאומה מתוקפם ומחשיבותם. אנו מקווים שהספר יצטרף אל הספרות הפורצת החוצה מן הסד המגביל של המושג "מוסיקה יהודית" לעבר מחקרים כוללניים יותר העוסקים במוסיקה שנוצרה מהפסיפס העשיר והמגוון של החוויה היהודית המודרנית. חלקה של ספרות זו על מדף הספרים גדל והולך.

לא נותר לנו אלא להודות לכל מי שהיה לו חלק במסע הארוך לקראת הוצאתו לאור של הספר: למלי אוחנה על עריכת לשון המאמרים באנגלית, לצילה שטרן על עריכת לשון המאמרים בעברית, לאורי דרור על סיועו בתרגום מאנגלית, לפרופ' יהודית כהן על עזרתה; לצוות של מרכז דהאן באוניברסיטת בר-אילן, ובמיוחד לאורה קובלקובסקי ולשמעון אוחיון. ולסיום, למנהלת הוצאת אוניברסיטת בר-אילן מרגלית אבישר ולצוות בית ההוצאה ענת גל ואן למדן, על טיפולן בעריכה ובהפקה של ספר זה ועל סבלנותן.

איתן אביצור, מרינה ריצרב ואדוין סרוסי

